

АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЧЕННЯ ПРО БЕЗМОВНІСТЬ ІСААКА СИРІНА

Здійснено аксіологічний аналіз учення про безмовність у творчості Ісаака Сиріна. Безмовність розглядається як активна життєва позиція особистості на шляху духовного очищення і кардинальної духовної трансформації.

Ключові слова: *безмовність, аксіологія, ісихазм, аскетика, світ, самота, богомислення, чистота розуму, «духовна брань».*

Осуществлен аксиологический анализ учения о безмолвии в творчестве Исаака Сирина. Безмолвие рассматривается в качестве активной жизненной позиции личности, вставшей на путь духовного очищения и кардинальной духовной трансформации.

Ключевые слова: *безмолвие, антропология, исихазм, аскетика, мир, уединение, богомыслие, чистота ума, «духовная брань».*

This article provides an axiological analysis of the silence teaching in the works of Isaac the Syrian. The silence is seen as an active life position of the individual, which is on the path of spiritual purification and radical spiritual transformation.

Key words: *silence, anthropology, Hesychasm, asceticism, world, solitude, contemplation of God, purity of mind, "spiritual warfare".*

Актуальність теми зумовлена завданнями культурологічної науки щодо вивчення ціннісного змісту культури й окремих її галузей. Культурні цінності відображають свідомість людини, в якій поєднуються різноманітні позиції ціннісного ставлення до світу, Бога й самої себе. Ціннісний вибір передбачає в різних випадках згоду й протест, прийняття і відкидання, спрямованість і розрив. У виборі ціннісних орієнтирів виявляється самовизначення людини стосовно самосвідомості, усвідомлення світу та Бога. Означені інтенції набули висвітлення в релігійній думці. Особливо яскраво вони осмислюються й утілюються в ісихастській традиції, в якій істотне значення відводиться вченню і практиці безмовності.

Одним з її чільних представників був Ісаак Сирін, котрий жив у VIII ст. й тривалий час перебував у монастирському усамітненні. Він написав численні промови і бесіди з різних питань подвижництва, в яких аскеза безмовності посідає одне з ключових місць. Дослідження його вчення про безмовність є актуальним стосовно завдань осмислення історичного досвіду уявлення про цінності, що визначають позицію людини в її ставленні до зовнішнього середовища та самої себе, а також створюють певні культурні сценарії життєвої поведінки індивіда. Культурологічне значення вивчення цієї проблеми органічно поєднується з її філософсько-антропологічним осмисленням.

Окремі питання порушеної в статті проблеми висвітлювалися в працях Н. С. Жиртуєвої [2], С. М. Заріна [3], О. Климкова [4],

П. Б. Сержантова [8], Г. В. Флоровського [10], С. С. Хоружого [11], а також у книзі «Вчення отців ісихастів Святої Афонської гори», написаній невідомим автором (або авторами) [9]. Однак творчість Ісаака Сиріна переважно розглядається не в дискурсі її філософсько-аксіологічного осмислення, але в богословському контексті. Крім того, праці, в яких вивчаються деякі аксіологічні аспекти безмовності, недостатньо висвітлюють творчість Ісаака Сиріна щодо цього питання.

Мета статті — дослідити вчення про безмовність Ісаака Сиріна в контексті аксіологічного підходу. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: 1) реконструювати зміст означеного вчення, 2) здійснити його аксіологічну інтерпретацію.

Об'єктом запропонованого дослідження є творчість Ісаака Сиріна, предметом — відображення у творчості ісихастського мислителя проблеми безмовності. Зміст статті оснований на аксіологічному підході в поєднанні з філософсько-антропологічним та загальнонауковими методами дослідження.

Розуміння безмовності в ісихастській традиції не вичерпується лише мовчальництвом як формою аскетичної практики або як станом душі в процесі молитовного споглядання, коли, згідно зі словами Ісаака Сиріна, замовкають не тільки вуста, але і розум, і думка, і серце [6, с. 116-117]. Крім цього, безмовність розглядається в ширшому ціннісному діапазоні та є специфічною смисло-життєвою інтенцією, на яку орієнтується ісихазм. Зіставляючи етимологію «мовчання» з «мовчанкою», відомий дослідник ісихазму С. С. Хоружий звертає увагу на їх відмінність за своїм значенням у російській та грецькій мовах. Згідно з грецьким еквівалентом, підкреслює вчений, слід уживати термін «ісихія» замість безмовності. В аскетичній літературі означений термін зазвичай і перекладають як безмовність [11, с. 91].

Безмовність можна визначити як позицію безумовних закритості світу та відкритості Богу. У такому сенсі усвідомлення світу тісно пов'язується з усвідомленням Бога, а загальним для них началом є імператив безумовності, що радикалізує ісихастську аскезу та надає їй значної гостроти і напруженості.

Сенс християнської аскетичної правомірності розглядати як глибоку стурбованість її послідовників стосовно стану людського буття і кінцевої долі кожної людини. Ця стурбованість чітко виражена в посланнях апостола Павла, де стверджується інтенція «жити по духу, але не по плоті» [1, Рим. 8:1]. Наведена позиція чітко розмежовує дві діаметрально протилежні смисложиттєві стратегії: першу, орієнтовану на цінності плоті, й другу — на духовні цінності в «житті в Христі». При цьому стверджується їхня радикальна несумісність і безкомпромісність: наслідування Христа вимагає зречення від «похотей плоті» не тільки в справах, але й у помислах. Стурбованість кінцевими долями людей виражено в опозиції між смертю і життям,

які постають як дві протилежні священні санкції, що спонукають кожну людину здійснити свій життєвий вибір і усвідомити відповідальність за нього.

Аксіологічна позиція Павлових послань інтенсивно відтворювалася в подальшій християнській аскетичній думці, в традиції якої «аксіологія зречення від плоті» разом з «аксіологією служіння Христу» є ключовою смисложиттєвою константою. У розглянутому питанні аскетична думка християнства здійснила широку та глибоку концептуалізацію позиції апостола Павла, спрямувала її в практичну площину аскези.

Необхідна вимога безмовності — безумовна закритість свідомості аскета стосовно світу, в той час як світ виражає йому повноту своєї відкритості. Світ для аскета — це збірне поняття, що означає пристрасті. «Згідно з уможливленими дослідженнями, — писав Ісаак Сирін, — світом називається і склад збірного імені, що охоплює окремо взяті пристрасті. І коли в сукупності хочемо позначити пристрасті, називаємо їх світом; а коли хочемо розрізнити їх, (...) називаємо їх пристрастями» [6, с. 32]. Визначаються такі пристрасті: 1) прихильність до багатства, 2) сексуальна насолода, 3) честолюбство, 4) владолюбство, 5) славолюбство, 6) стурбованість зовнішнім виглядом і схильність до вбрань, 7) страх за тіло. Наслідуючи апостола Павла, подвижник безпосередньо співвідносив світ з «плотським життям і мудруванням плоті» [6, с. 33]. На запитання, що таке світ, була відповідь, згідно з якою він оцінювався як блудниця, яка привертає до себе оточуючих своєю вражаючою красою [6, с. 159]. Таким чином, світ розглядається не в космологічному аспекті, але в аксіологічному сенсі. Співприсутність людини та світу означає регулярні «виклики» мирських пристрастей, звернених до людини, які спонукають її свідомість до здійснення вибору певної життєвої позиції — прийняття його цінностей або розриву з ними. Тому віддалення й усамітнення від світу, що схвалюється аскетикою, виглядає як віддалення й усамітнення від усіх пристрастей, звільнення особистості від залежності від них. У зв'язку із цим безмовність означає мовчання світу, в той час як світ звертається до свідомості людини й закликає інтегруватися в систему його пристрастей.

Згідно із зауваженням мислителя, пристрасті породжуються «буянням» розуму, що зумовлює як нагальне завдання умертвіння помислів як аскетичного способу відокремлення від пристрастей. Ісаак Сирін попереджав, що в разі тривалого перебування в безмовності пристрасті в змозі опановувати помисли аскета і постійно прив'язувати до себе розум. Тому розпочата аскетом праця щодо досягнення безмовності може виявитися марною. Зважаючи на цю обставину, підкреслюється завдання надзвичайної важливості не тільки тілесного усамітнення від світу, але й рішучого розриву з ним помислів. «Багато є таких, які двома або трьома членами

відсторонений від світу і відмовилися від спілкування ними зі світом, подумали про себе, що стали вони чужими світові в житті своєму, тому що не зрозуміли і не вгледіли премудро, що двома тільки членами померли вони для світу, інші ж їхні члени в тілі живуть для світу» [6, с. 31-32]. У цьому висловлюванні міститься орієнтація на повноту аскетичного усамітнення від світу, що передбачає відсікання прихильності до мирських пристрастей зі сторони почуттів, думки і волі. Коли Ісаак Сирін сформулював закон безмовності — «замовкнути для всього» [6, с. 114], під цією тезою малася на увазі вимога замовкнути для пристрастей.

Безмовність як життєва інтенція «змовкання для пристрастей» має метафору смерті. Подвижник наполегливо закликав «бути мертвим для співбесіди до віку цього» [6, с. 302], а також межею бажань поставити смерть [6, с. 303]. «Прихильність до безмовності є невинне очікування смерті. Хто без цієї думки вступить у безмовність, той не може витримати того, що всіма заходами повинні ми терпіти і зносити» [6, с. 323]. Оскільки ідеал безмовності охоплював не тільки уста людини, але і її розум, у «Словах подвижницьких» Ісаака Сиріна підкреслюється думка, згідно з якою «умертвіння себе для світу полягає не тільки в усуненні від спілкування з тим, що у світі, але й у тому, щоб у бесіді розуму свого не бажати мирських благ» [6, с. 302]. Тому мислитель радив завжди пам'ятати про смерть, і поки світ не забутий, практикувати безмовність [7, с. 326].

Безмовність як радикальна закритість від натиску світу з його пристрастями є в аскетичі ісихазму не самоціллю, а необхідною умовою забезпечення радикальної відкритості Богу. Ісаак Сирін розглядав безмовність як простір, у якому мовчання для світу органічно поєднується зі співбесідою з Богом, а турботу про неї — як перебування в богомисленні, що спрямовує душу до Бога. Аксиологічна позиція відречення від світу тісно пов'язується з позицією прагнення до Бога і єднання з Ним.

Найважливішим фактором єднання людини з Богом християнська думка називає цінність жертвовної любові. Любов до Христа передбачає самопожертву зі сторони людини, добровільну відмову від свого емпіричного «я» і переорієнтацію із цінностей емпіричного буття на божественне начало. Ісаак Сирін розглядає любов як інструмент, який дозволяє відокремити особистість від світу і зненавидіти власне життя, повністю ввівши його Христу. У зв'язку із цим життя в безмовності має означати для подвижника «зробитися мертвим стосовно будь-якої людини», направити до визначеної мети розум і старанно принести його в жертву Богові [6, с. 57]. Аскеза саморозп'яття повинна поєднуватися з аскезою «світорозп'яття» в ім'я Христа. «Така людина, — підкреслював Ісаак Сирін, — воістину розіп'яла світ усередині себе і сама розп'ята для світу: вона прибила себе до хреста, залишивши все» [7, с. 234].

В ісихастській традиції безмовність є не станом пасивного неприйняття світу з його цінностями, а активною аскетичною практикою. Спрямованість безмовності на забезпечення почуттів, розуму і волі від натиску пристрастей потребує напруженої діяльності людської свідомості. Ісаак Сирін характеризував безмовність як збирання розуму і занурення його всередину себе «в незбагненному приголомшенні» [7, с. 109]. Практика безмовності потребує постійного контролю над станом свідомості, щоб помисли про пристрасті не опанували душу аскета, оскільки в такому разі праця безмовника виявиться марною.

Активний аскетичний труд безмовника полягає в очищенні душі. На запитання, що таке чистота і де її межа, Ісаак Сирін відповів: «Чистота є забуттям протиприродних способів поведінки, винайдених еством у світі. А щоб позбутися і подолати їх, ось цьому межа: прийти людині в первісну простоту і первісну незлобність ества свого і зробитися наче немовлям, тільки без дитячих недоліків» [6, с. 184]. Початком очищення душі визначалася безмовність. У стані безмовності припиняється зовнішнє збурення пристрастей і розваги, що надає можливості розуму звернутися від його спрямованості в зовнішнє навколишнє середовище до себе самого і досягти спокою в собі. Це дозволяє душі розрізняти в собі самі пристрасті й усвідомлювати свою мудрість. «Тоді і внутрішній чоловік, — як зазначав Ісаак Сирін, — пробуджується на духовне діло й день-у-день більше відчуває приховану мудрість, що квітне в душі його» [6, с. 176]. Таким чином, безмовність розглядається як діяльний стимул до самопізнання й духовної праці особистості.

Перебування в стані безмовності Ісаак Сирін порівнював з перебуванням ченця в келії. Предметом турботи ченця в келії, повинно бути запитання: що необхідно робити, щоб розум не мав дозвілля для суетних помислів? Означене запитання уподібнюється запитанню: як людині стати мертвим у своїй келії? На поставлені запитання була одна загальна для них відповідь, що сформульована як запитання: «Яке інше заняття в ченця в келії його, окрім плачу?» [6, с. 185]. Ісаак Сирін наполягав на регулярному плачі для того, щоб у ченця не залишалось часу звертатися до іншого помислу. У «Словах подвижницьких» плач проголошується основною діяльністю ченця в умовах самоти в келії. Самотність у келії уподібнюється до перебування в гробі, «далекому від радості людської», що вказує на плач як необхідну для такої ситуації діяльність. Об'єктом плачу є власна душа, що постає мертвою для гріхів і вимагає очищення від них. Сам плач — це благий дар, про який слід молитовно просити Бога, а перебування в плачі означає перебування в безмовності. Антропологія безмовності набуває вираження «антропології плачу», в якій плач постає як специфічна форма ставлення людини до себе і навколишнього світу, а також способом усамітненого життя аскета.

Усе вищевикладене дозволяє усвідомити безмовність як «позицію вмирання і поховання розуму». Її суттєве гасло сформулював Ісаак Сирін двома імперативами: «Будь мертвий у житті своєму, щоб жити по смерті. Віддай себе на те, щоб умирати в подвигах, а не жити в недбалстві» [6, с. 52]. Висловлення «вмирати в подвигах» свідчить про аскетичний характер метафори помирання не в пасивному ставленні до світу, а в активній життєвій позиції. Її константа полягає в регулярності «духовної боротьби», що спрямовує аскета до перемоги над пристрастями. Ісаак Сирін закликав любити безмовність, доки світ не забутий у серцях людей, а також завжди пам'ятати про смерть. В імперативі «смертної пам'яті» виявляються два аспекти, що стосуються усвідомлення світу й усвідомлення Бога: у першому разі нехтують сугестами світу, в другому — цей помисел наближає душу до Бога.

Аксіологічна «позиція вмирання» тісно пов'язується з позицією воскресіння, що характерно для християнської думки. Зазначена позиція у творчості Ісаака Сиріна виражається загальнохристиянською ідеєю воскресіння душі як тої, що «вийшла з ветхості» в напрямку до «нової людини, в якій немає нічого від старої людини» [6, с. 179]. Ідеться про святість як християнський ідеал, досягнення якого є смисложиттєвою стратегією для кожної особистості.

Трактування Ісааком Сиріним безмовності не зводиться тільки до мовчання душі людини щодо світу. «Горизонтальний зріз» безмовності, що охоплює означену сферу, доповнюється «вертикальним зрізом», який підносить свідомість особистості ближче до Бога. Стосовно цього рівня, безмовність трактувалася як співбесіда з Богом, що співвідносилася з працею і служінням. Ісаак Сирін стверджував про численні способи співбесіди з Богом у безмовності. Один із них полягає в домінуванні молитви, інший — псалмоспіву, третій — колінопреклоніння перед Богом, четвертий — читання священного писання. Кожен з означених способів має ґрунтуватися на забутті скороминущого світу, розп'ятті людиною себе для світу і розп'яття світу всередині себе.

Значну увагу Ісаак Сирін приділяв чистій молитві як одному з різновидів безмовності. Під чистою молитвою мислитель розумів молитву, позбавлену сторонніх думок. Досягнення молитовної чистоти потребує активної роботи розуму щодо відсікання навали мирських помислів. Борючись із ними, розум «збирає воедино всі свої рухи і помисли й поринає думкою в єдиного Бога» [6, с. 128]. У результаті досягається чистота розуму. Під впливом благодаті, що діє на розум і серце, в процесі молитви відбуваються різноманітні рухи душі. До них, наприклад, належать: сильний крик, який іде з глибини серця разом зі смиренням, полум'яний вогонь, що виникає в душі завдяки радості.

Стан чистої молитви розглядається як межа будь-якої молитви, за якою настає споглядання і пов'язаний з ним подив. У стані

споглядання людський розум припиняє свою діяльність і разом із цим припиняється молитва. Свідомість людини вже поглинута не молитвою, але Духом, що означає перехід молитовного стану на вищий, духовний рівень.

На духовному рівні свідомість переживає блаженство, яке відчувають святі в Царстві Небесному. Подібно до них, розум подвижника перебуває в спогляданні, цілком поглинений Духом, унаслідок чого подвижник уже не молиться, але з подивом насолоджується спогляданням слави, якої удостоюються святі. Розум замовкає в безмовному спогляданні святості. Як підкреслював Ісаак Сирін, у такій ситуації молитва частково зберігається, проте «розум виводиться від неї на небо, немов полонений» [7, с. 254]. Стан, пережитий подвижником від бачення Слави, порівнюється зі станом, «немов хтось вийшов з тіла і вже перебуває в тому світі праведних» [7, с. 257]. Подвиг оцінюється «стократно винагородою», яку Бог пообіцяв праведникам, «ключем від Царства небесного». Сльози, немов струмені води, ллються і зрештують усе обличчя, але при цьому сама людина спокійна, мовчазна й усередині наповнена здивованим баченням. Безмовність виражається споглядальним станом, що досягається чистотою розуму. Трансформацію розуму з молитовного стану до споглядання Слави Ісаак Сирін назвав духовним піднесенням, що перевищує за своїм ціннісним значенням внутрішні рухи і пориви душі.

Безмовність також тісно пов'язується із цінностями покаяння та смирення. На запитання, що таке покаяння, Ісаак Сирін відповідає: «залишення колишнього і печаль про нього», «серцем зламане й упокорене» [6, с. 378]. У свою чергу, смиренність визначається як «залишення всього видимого і невидимого» [6, с. 378]. Ця вимога доводиться до такого ступеня радикалізації, що на запитання, що таке смиренність, звучить відповідь: «добровільне прийняте на себе омертвляння для всього» [6, с. 378]. Аскетичний імператив «померти для всього», що становить сферу повсякденності, пов'язує воедино безмовність, покаяння й смирення. Мислитель називає три фактори, від яких виникає смиренність і очищується від пороків серце — мандрівне життя, вбогість і перебування на самоті. На запитання, із чого дізнається людина, що досягла смиренності, надається відповідь: «із того, що знаходить для себе мерзеним догоджати миру своїм спілкуванням з ним або словом; та в очах його ненависна слава його» [6, с. 299]. Усе це передбачається безмовністю як культурною парадигмою аскетичного ставлення до світу. «Якщо любиш покаяння, полюби й безмовність. Бо поза безмовністю покаяння не досягає досконалості», — підкреслюється в 41 «подвижницькому слові» [6, с. 323]. З мовчанкою та покаянням органічно пов'язується і смиренність: «Якщо любиш безмовність — матір покаяння, то із задоволенням полюби й малу тілесну шкоду, й докору, й образи, які поллються на тебе за безмовність. Без цього неможливо жити в безмовності вільно

і незворушно. Якщо не будеш нехтувати сказаним, то станеш причасником безмовності по волі Божій...» [6, с. 323].

Отже, у творчості Ісаака Сиріна безмовність є специфічною формою відповіді на запитання: що необхідно вживати аскету, коли світ постійно пропонує інтегруватися до властивої йому системи цінностей і водночас закликає долучити мирські цінності до простору внутрішнього світу особистості. Аксиологічна позиція безмовності в особі Ісаака Сиріна являє собою рішучий протест щодо усвідомлення людиною вкоріненості свого буття у феноменальному й наполягає на кардинальному розриві з мирськими цінностями всіма силами душі — почуттям, розумом і волею. Розрив зі світом, віддалення й усамітнення від нього, мовчання нерідко передаються метафорами «померти для світу» й «умертвити світ у собі».

Відкидаючи позицію усвідомлення вкоріненості людини у світі, аксіологія безмовності водночас стверджує позицію вкоріненості особистості в Бозі. Радикальна закритість особистості для світу змінюється на безумовну її відкритість Богу. Утримування розуму від світу супроводжується інтенцією утримання розуму на Богові. «Аксиологія вмирання» тісно поєднується з «аксіологією відродження» або народження «нової людини» — святого. Аскетична настанова на безмовність — своєрідна життєва тактика в здійсненні теозису як центральної ланки смисложиттєвої стратегії християнства.

Усамітнення від світу, на чому особливо наполягає аскетичне уявлення про безмовність, не повинно розцінюватися як пасивна життєва позиція особистості. У вченні Ісаака Сиріна безмовність як тактика християнського подвижництва не мислиться поза «духовною боротьбою» з натиском світу і помислами про його спокуси. Як підкреслював відомий французький філософ-персоналіст Е. Муньє, особистість усвідомлює себе не в самозабутті, а в боротьбі сил. Сила — це один з головних атрибутів особистості. Причому йдеться не про грубу фізичну силу, а про силу внутрішню, духовну [5, с. 495-496]. Вимога радикального розриву зі світом передбачає активне протистояння душі його зовнішнім атакам та інтенсивну роботу всіх її сутнісних сил, максимальне напруження розуму і серця. Означена обставина надає основи розглядати безмовність якості активну життєву позицію особистості на шляху відповідної аскетичної практики.

Список літератури

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета / Библия. — Б.и. Б.г.
2. Жиртуева Н. С. Ісіхазм в духовній культурі середньовічної України та Росії: автореф. дис. ... канд. філос. наук / Н. С. Жиртуева. — К., 2000. — 16 с.

3. Зарин С. М. Аскетизм по православно-христианскому учению. Этико-богословское исследование / С. М. Зарин. — М. : Православный паломник, 1996. — 693 с.
4. Климов О., священник. Опыт безмолвия. Человек в мировосприятии византийских исихастов / О. Климов. — СПб. : Алетрея, 2001. — 285 с.
5. Мунье Э. Персонализм / Э. Мунье // Манифест персонализма / Э. Мунье. — М. : Республика, — 1999. — С. 459–538.
6. Преподобного отца нашего Исаака Сирина слова о подвижничестве. — М. : Лепта Кенига, 2010. — 800 с.
7. Преподобный Исаак Сирийский. О божественных тайнах и о духовной жизни. Новоткрытые тексты. — СПб. : Изд. Олега Абышко, 2012. — 336 с.
8. Сержантов П. Исихастская антропология о временном вечном / П. Сержантов. — М. : Паломник, 2010. — 320 с.
9. Учение Отцов Исихастов Святой Афонской горы. О сущности умного делания. — М., 2002. — 144 с.
10. Флоровский Г. В. Восточные Отцы V-VIII вв. / Г. В. Флоровский. — М. : Б. и., 1992. — 260 с.
11. Хоружий С. С. Аналитический Словарь Исихастской Антропологии / С. С. Хоружий // Синергия: Проблемы аскетической мистики православия. — М., 1995. — С. 43–150.

Надійшла до редколегії 02.09.2013 р.